

ÇAY SEKTÖRÜNDE KAYITDIŞI EKONOMİ

Adem KALÇA
Doç.Dr., KTÜ İİBF, 61080 Trabzon
akalca@ktu.edu.tr

Devlet TOKSOY
Doç.Dr., KTÜ Orman Fakültesi, 61080 Trabzon
devlettoksoy@hotmail.com

ÖZET

Yaklaşık 200.000 ailenin geçimini temin ettiği çay tarımı, Doğu Karadeniz Bölgesi için ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan önemlidir. Tahminen 30000 kişiye istihdam imkanı sağlayan çay sanayinin önemi sadece Doğu Karadeniz Bölgesi açısından değil, aynı zamanda Türkiye açısından da dikkate değerdir.

Cumhuriyet döneminden 1984 yılına kadar sadece Çay-Kur tarafından yürütülen yaş çay alım ve satımı bu tarihten sonra özel sektöre de açılmış, monopol ve monopson kimliği üstlenen Çay-Kur faaliyetlerinden men edilmemiş, kamu ve özel sektörün yan yana hizmet vermeleri anlayışı benimsenmiştir.

Her ne kadar özel sektörün çay piyasasına girmesi sonucunda bazı olumlu gelişmeler sağlamışsa da bazı olumsuz gelişmelere de neden olunmuştur. Bu olumsuzluklardan biri de, bu çalışmanın ana hatlarını oluşturan özel sektörün kayıtdışı yaş çay alımı ve kuru çay satışlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Çay-Kur, Özel Sektör, Kayıtdışı Ekonomi ve İstihdam, Taklit çay

GİRİŞ

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin ekonomik kalkınmasında, bölge halkının refah seviyesinin yükseltilmesinde, göçün önlenmesi ve yavaşlatılmasında çay tarımı önemli bir işlev görmüş ve görmektedir. Yine GSMH(Gayri Safi Milli Hasıla), istihdam, gelir, gelir dağılımı ve tüketim gibi çeşitli makro değişkenler açısından bölge ve ülkeye çok şeyler kazandıran çay sektörü, 1960'lı yıllardan sonra ithal ikamesi sağlamış, katma değer yaratmış, istihdama olumlu katkılarda bulunmuştur. Yöre insanının sosyo-ekonomik değerlerini ileri düzeye taşımış, bölgenin refah düzeyinin artmasında büyük pay sahibi olmuştur.

2005 yılı verilerine göre 202.698 üreticinin çay tarımı ile uğraştığı(www.caykur.gov.tr), yaklaşık 30000 kişinin istihdam edildiği(Erkuş ve Gündoğmuş,1998) çay sanayii, ülke ve bölge açısından önemlidir. Bunlar;

-Üreticiye ödenen yaş çay bedelleri (sadece Çaykur tarafından 2006 yılı Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında satın alınan yaş çay ürün bedeli olarak 211.680.186 YTL.dir. Ağustos ayında ise 51.368.917 YTL. ürün bedeli ödemelerine başlanacaktır (www.caykur.gov.tr/basin_detay.asp?id=643).),

- Ödenen ücret ve maaşlar,

-Sektörde oluşan yan sanayindeki ticari hareketlenme,

-Katma değerlerin büyüklüğü,

sonuçta, bölgenin geri kalmışlıktan kurtulması ve milli gelirden daha fazla pay alması açısından çay tarım ve sanayinin önemini ortaya koymaktadır.

Türkiye’de üretimine başlandığı tarihten 1984 yılına kadar sadece Çay-Kur tarafından yürütülen yaş çay alım ve satımı, bu tarihten sonra tüzel kişiliklere açılmış ve Çay-Kur’un sürdürdüğü bütün ekonomik faaliyetlere Özel Sektör katılma hakkına sahip olmuştur. 04.12.1984 tarih ve 3092 sayılı Çay kanunu ile her ne kadar devlet tekeline son verilmişse de, monopol ve monopson kimliği üstlenen Çay-Kur faaliyetlerinden men edilmemiş, bu yeni dönemde kamu ve özel sektörün yan yana hizmet vermeleri sağlanmıştır.

Çay Sanayine özel sektörün katılımı ile birlikte kapasite artışı olmuş, 80’li yıllarda % 4 olan özel sektör payı 90’lı yıllardan sonra % 39-40’lara çıkmıştır. Çay-Kur, kalite, ambalaj ve teknolojik yenilikler açısından da kendini yenileme ihtiyacı hissetmiştir. Çay-Kur ve Özel Sektörün rekabet etmesi üretici ve tüketici lehine gelişme sağlarken, bunun sonuçlarından da ulusal ekonomi yarar sağlamaktadır.

Özel sektörün çay piyasasına girmesi olumlu ve olumsuz bazı gelişmelere neden olmuştur. Artık kapasite eksikliği yüzünden aldığı yaş çayları işleyemeyen ve bu yüzden denize, dereye döken Çay-Kur, Özel Sektörün ilave kapasiteler yaratması sonucunda bu maliyetlerden kurtulmuştur. Yine ilave üretim kapasitesi yaratan Özel Sektör bu kapasiteler içinde ek istihdam yaratmıştır. Bölgeye bu amaçla yeni yatırımlar yapılmış göç bir nebze de olsa yavaşlamıştır. Özel Sektörün çay sanayine girmesiyle bu ve benzeri olumlu gelişmeler yanında bazı olumsuz gelişmelerin istenmeden de olsa önü açılmıştır. Standartlara uygun olmayan, halk sağlığı açısından tehlikeli çaylar üreten, ambalaj olarak kalitesiz paketler kullanan Özel Sektör İşletmeleri, özellikle ilk yıllarda çay müstahsillerine çay bedellerini ödemeyi geciktirmiş, ödememiş, hileli iflaslar sözkonusu olmuştur. Bir diğer olumsuzluk konusu da çalışmanın ana hatlarını oluşturan, özel sektörün yaş ve kuru çay sanayinde yarattığı kayıtdışı ekonomi ve kaçak çay satışlarıdır.

Kayıt dışı ekonomi "ticari, zirai, sınai, serbest meslek, ücret ve arızı faaliyetler gibi Türk Vergi Kanunlarına göre vergiye tabi gelir elde ettiği halde bunu beyan etmeyen ve böylece vergilendirilmeyen kişilerin yarattığı ekonomidir" (Özdemir, 1994). Bir diğer tanıma göre "kayıt dışı ekonomi vergi kaçırmak güdüsü ile vergi idaresinin bilgi alanı dışına çıkarılan tüm faaliyetlerdir" (Derdiyok,1993). Son bir tanıma göre, "piyasada üretilmesi ve/veya satılması yasak olmayan malların piyasa için üretilmesine rağmen vergileme kapsamına ve istatistiklere dahil edilemeyen kısım" kayıt dışı ekonomidir (Çokgezen,1993).

Çoğu ülkede olduğu gibi, Türkiye’de de hemen hemen her sektörde görülen kayıtdışı ekonomi, çayda devlet tekelinin kaldırıldığı 1985 yılından itibaren kendini hissettirmeye başlamıştır. Daha önce sistemde var olan boşluklar ile birlikte yeni oluşumla ortaya çıkan boşluklar bu sonuca neden olmuştur. Özel Sektörün yaş çay alımı ve kuru çay satışlarında neden olduğu kayıtdışı işlemleri tahmin etmek zor olmasına rağmen imkansız değildir. Mevcut verilerin güvenilirliği sorgulanmaya müsaitse de, geleceğe yönelik projeksiyonlar yapılması açısından kullanılmaları gerekmektedir.

İstihdam yaklaşımı ve verimlilik ölçütü kriter alınarak yaş çay sanayinde oluşan kayıtdışı ekonominin boyutlarının hesaplanması mümkündür. Ayrıca maddi girdi yaklaşımı ve taklit çayların tespiti dikkate alınarak kuru çayda ortaya çıkan kayıtdışılık da tespit edilebilir. Bu çalışmada verimlilik kriteri kullanılarak yaş çay, taklit çaylar kullanılarak kuru çay sanayinde kayıtdışı ekonominin izleri sürülmeye çalışılacaktır.

ÇAY SANAYİNE ÖZEL SEKTÖRÜN GİRİŞİ

Çay Kurumu’nu tam bir odak merkezi ve tek otorite durumuna getiren çay tekeli 1984 tarih 3092 sayılı “Çay Kanunu” ile kaldırılmıştır. Böylece çay tarımı, üretimi,

* 24 Ocak 1980 Kararlarının çay sektörünün özel sektöre açılması kararındaki yeri çok önemlidir.

işlenmesi, pazarlanması ve satış faaliyetleri serbest bırakılmıştır. 1984 yılına kadar monopol ve monopson durumunda olan çay sanayii, birkaç firma, birbirine benzeyen veya birbirleri yerine ikame edebilen mallar üretildiğinden oligopole dönüşmüştür (Sariahmetoğlu ve ark., 1997).

Çayda devlet tekelinin kaldırılması ve liberalleşme eğiliminden amaç, devletin ticaret ve sanayi alanlarındaki faaliyetlerini azaltmak, çay pazarını büyütme, çayda kalite, tecrübe transferi ve istihdamı artırmaktır.

Bölgenin sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle toplanan yaş çayları alma garantisi veren Çay-Kur İşletmeleri yeterli kapasiteye ulaşamayınca yaş çay imhasına ve alımlarda kontenjan uygulamasına gitmiştir. Özel sektörün devreye girmesiyle Çaykur ve üretici rahatlamıştır. Bu sonuç, devletin 36 senede (1947-1986) ulaştığı kapasite artışına, özel sektörün 8 yılda ulaşmasıyla sağlanmıştır (Kasapoğlu, 1993). İlave kapasite artışı istihdam hacmini de artırmıştır.

Çay-Kur ile rekabet etme durumunda olan Özel Sektör İşletmeleri, ambalajlarının iyileştirilmesine, dağıtım kanallarının daha etkin çalışmasına ağırlık vermiştir. Özel sektörün yapılanmaya çalışması Çay-Kur'u da motive etmiş, kurum kendini yenileme, teknolojik atılımlara girişme, yeni düzenin gereklerine uyma gibi çağdaş işletmecilik özelliklerini sindirme çabasına yönelmiştir.

Özel Sektörün çay piyasasına girmesiyle çay sanayinde olumsuz gelişmeler de yaşanmıştır. Özel Sektör fabrikalarının bir kısmı teşviklerle kurulmuştur. Gerekli teknik inceleme yapılmadan, isteyen kişi ve kuruluşlara kredi verilmesi, kıt olan sermayenin verimsiz yatırımlara ayrıldığını göstermektedir. 1984 yılı fiyatlarıyla 93 milyar TL teşvik belgesi verilmiştir (Erkuş ve Gündoğmuş, 1998).

Plansız ve programsız bir şekilde özel sektörün çay sanayine girmesi, bölgeyi bir fabrika mezarlığına dönüştürmüş, bir köyde 13 fabrikaya rastlamak mümkün olmuştur (Gençay, 1993). Ayrıca fabrika kuruluşlarına tam bir serbestliğin tanınması 20-25 m²'lik çok ilkel fabrikalar yapılmasını bile gündeme getirmiştir. Böylece atıl kapasiteler oluşmuş, kaynak israfı artmıştır.

Özel sektör fabrikalarının faaliyetlerine başlamasıyla yaş çay üretim kapasitesi 1.5 kat artmış, fakat kalitede iyileştirmenin aksine standart dışı kuru çay üretimi fazlaşmıştır. Çoğu özel sektör fabrikası teknik ve hijyenik şartlar taşımamaktadır. Ayrıca, bunların TS 4600 siyah çay standardı taşıdığı da kuşkuludur. 1996 yılında yürürlüğe giren çay işletme ve paketleme tesisleri genel kurallar standardına da (TS-12076) çoğu özel sektör işletmeleri uymamaktadır.

Başlangıçta gerekli yasal düzenlemelerin yapılmamış olması nedeniyle, iskansız, ruhsatsız ve gayri yasal 312 özel işletmenin doğmasına neden olunmuş ve bunun sonucu olarak üretilen çayların kalitesiz olmasına ve kayıtdışı üretimine sebebiyet verilmiştir (Anonymous_a, 1993). Günümüzde özel sektörün fabrika sayısı 230'dur. Çay-Kur ise 46 fabrikaya sahiptir (www.caykur.gov.tr).760 bin dekar alanda yaklaşık 200 bin üretici çay yetiştirmektedir. Toplam üretimde Rize'nin payı yüzde 60, Trabzon'un yüzde 25, Artvin'in yüzde 10 dolayında olup Giresun ve Ordu'da da %5 civarında üretim yapılmaktadır. Yılda 1 milyon 100 bin ton yaş çay yaprağı üretilmekte ve bundan yaklaşık 190-500 bin ton kuru çay elde edilmektedir. Toplam kuru çay üretim kapasitesinin yüzde 57'sine özel sektör sahip olmasına karşılık kuru çay üretiminin ancak yüzde 35-40'ını gerçekleştirmektedir. Çay-Kur'un üretim kapasitesi yüzde 43 ancak üretimdeki payı yüzde 60-65 civarındadır.

(www.milliyet.com.tr/2006/09/25/yazar/uras.html).

ÇAY SEKTÖRÜNDE KAYITDIŞILIĞIN BELİRLENMESİ

Özel sektörün çay piyasasına girdiği ilk yıllarda Çay-Kur karşısında hem kalite ve hem de fiyatta rekabet edebilmesi imkansızdı. Yılların birikimine sahip Çay-Kur

karşısında fiyatta rekabet edebilmenin yolu maliyetleri düşürmek için kayıtdışı çalışmak, kalitede rekabet edebilmenin yolu da Çay-Kur'un markasını taklit etmektir.

Özel sektörün yaş çay alımlarında yarattığı kayıtdışılık tespit edilmeye çalışılırken, mevcut istatistikler(hata payı her zaman mevcuttur) kullanılmıştır. İstatistiklerin gerçek değeri yansıtmamasının bazı nedenleri vardır. Örneğin daha az veya hiç vergi vermeyerek maliyetlerini düşürmek istemesi, Özel Sektör İşletmelerini kayıtdışılığa itmekte, dolayısıyla satın aldıkları yaş çay yaprağı ile ilgili olarak vergi dairelerine yaptıkları bildirimler eksik olmakta (Sariahmetoğlu ve ark., 1997), istatistiklerde gözükmemektedir.

Kuru çay satışı ile ilgili kayıtdışılık tespit edilirken özellikle Çay-Kur'un yakalattığı ve adliyeye intikal eden taklit çay davaları baz alınmakta ve bu rakamlar kayıtdışı kuru çay satışı ile ilgili bazı ipuçları vermektedir. Yine kullanılan elektrik ve yakıttan yola çıkarak kayıtdışı kuru çay miktarını tespit etmek mümkündür.

Yaş çay alımlarında kayıtdışılığın verimlilik kriteri ile hesaplanmaya çalışılması aşağıdaki tabloda denlenmiştir(Kalça ve Toksoy, 1999)

Tablo:1 Yaş Çay Alımlarında Kayıtdışı Ekonominin Boyutları(1985-1994)

Yıllar	Üretim Alanı (Dekar) (1)	Dekar Başına Ort. Verimlilik (kg) (2)	Üretilmesi Gereken Yaş Çay Mikt.(000)(kg) (3)=(1)*(2)	Yaş Çay Üretimi (4) (000)(kg)	Kayıtdışı Yaş Çay Mikt. (000)(kg) (5)=(3)-(4)	Kayıtdışı Çayın Genel Üretim İçindeki Payı (%) (6)=(5)/(3)
1985	669.467	1.100	736.414	624.214	112.200	15.2
1986	834.701	1.100	918.171	712.189	205.982	22.4
1987	806.980	1.100	887.678	627.183	260.495	29.3
1988	862.878	1.100	949.165	752.662	196.504	20.7
1989	895.248	1.100	984.772	662.549	322.223	32.7
1990	905.750	1.100	996.325	608.440	387.885	38.9
1991	886.393	1.100	975.032	682.858	292.174	29.9
1992	893.454	1.100	982.678	724.383	258.295	26.2
1993	893.307	1.100	982.638	578.500	404.138	41.1
1994	767.906	1.100	844.697	654.000	190.697	22.5

Kaynak: Kalça ve Toksoy, 1999.

Tablo 1 de görüldüğü gibi 1985-1994 yılları arasında yaş çay sektöründe kayıtdışılık %15 ile %41 arasında değişmektedir. Dolayısıyla toplam alımların bu kadarı devlete bildirilmediğinden vergi kayıpları doğmaktadır. Yine bu çayların işlenebilmesi için kayıtdışı ve kaçak istihdam da gündeme gelmektedir.

Özel sektör işletmelerinin kayıtdışı çalışma isteklerinin altında yatan temel güdü, yasal zorunluluklarını yerine getirmeyerek üretim maliyetlerini azaltma istekleridir. Tablo 1 incelendiğinde görülecektir ki Çay-Kur kayıtdışı çalışamayacağına göre bazen % 40'lara varan kayıtdışılığın nedeni Özel Sektör İşletmeleridir. Kayıtdışı yaş çay alım miktarının hesaplanmasında sonucu etkileyen üretim alanı ve verimlilik ölçüsüdür. Bu ölçülerde hata payının olması kayıtdışılığı artırır yada azaltabilir, fakat asla ortadan kaldıramaz. Şöyle ki; kurulu kapasitenin % 37'sinin kamu, % 63'ünün özel kesime ait olmasına rağmen, kuru çay üretiminde % 64.5 kamu, % 35.5 özel sektörün payı olması her ne kadar özel sektörün atıl kapasite ile çalışmasına yorumlansa da (Sariahmetoğlu ve ark., 1997), kayıtdışı çay alımı ve işlenmesini ve kayıtdışı istihdamı gündeme getirmektedir. 1989 yılında 11672 kişiyi istihdam eden özel sektör işletmeleri, 1992 yılında 312 fabrikada 5422 kişiyi istihdam ediyor gözükmesi(Sariahmetoğlu ve ark., 1997) kayıtdışı çay alımı ve kayıtdışı istihdam olarak yorumlanabilir. Emek yoğun bir teknolojiye sahip olan çay sanayinde özel sektörün Çay-Kur ile rekabet etmesi zaten ancak asgari ücretle veya sigortasız kayıtdışı çalışan emekle mümkün olmaktadır.

Çay sektöründe birçok çay işleme ve paketleme fabrikası faaliyetlerini yasal olmayan yollardan sürdürmektedir. Gerekli yasal düzenlemelerin yetersizliği nedeniyle,

iskansız ve ruhsatsız faaliyet gösteren özel işletmeler doğmuştur (Anonymous c, 1997). Geçmiş yıllarda kurulu 310'nun üzerindeki özel çay işletmesinin varlığına rağmen, çoğunun T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'ndan kuruluşları ve faaliyetleri için izin almadıkları belirlenmiştir. Ancak günümüzde bu sayı 230'a kadar inmiştir.

Aşağıda ACNielsen'in tüketim ve alışveriş alışkanlıklarındaki yeni trendlere ilişkin olarak hazırladığı kapsamlı rapordan sunulacak olan bazı tablolar Türkiye'de kayıtlı ve kayıtdışı yaş çay alan özel sektörün kuru çay satışı yaparken yasal satış yanında özellikle neden Çay-Kur poşetlerini taklit etme ihtiyacı götüğünün cevabını vermektedir.

Tablo 2: Ciro payı en yüksek 10 ürün grubundaki gelişim(1998-1999 Karşılaştırması)

1998	Pay(%)	1999	Pay(%)
Sigara	31	Sigara	31
Gazlı Meşrubat	10	Gazlı Meşrubat	9
Bisküvi ve Kek	5	Bisküvi ve Kek	5
Bira	5	Alkolü içecekler	5
Alkollü İçecekler	5	Bira	4
Sıvıyağ	4	Sıvıyağ	4
Çay	4	Çay	4
Az köpüren çamaşır deterjanı	3	Az köpüren çamaşır deterjanı	3
Margarin	2	Süt	2
Süt	2	İşlenmiş et	2

Kaynak: Power, Haziran 6/2000.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi gerek 1998 ve gerekse 1999 yılında çay, ciro payı en çok olan yedinci ürün olarak diğer ürünler arasında yer almaktadır. Yani kuru çay piyasası Türkiye'de önemlidir. Dolayısıyla bu sonuç Özel Sektörün taklit çay satışlarına bir davetiye gibi algılanabilir.

Tablo 3: Marketlerde en çok satılan 17 ürün (1999)

Ürün ismi	
Coca Cola	2500 ml-pet
Çay-Kur Rize turist	1000gr
Tekel yeni rakı	70 cl
Çay-Kur filiz lüks	500 gr
Omomatik	3000 gr yedek
Çay-Kur Rize turist	500 gr
Tekel 2000	
Marlboro 100'S	
Çay-Kur kamelya	1000 gr
Pepsi	2.5 lt pet
Coca Cola	330 ml kutu (6'lı)
Sana paket	250 gr
Ariel automat dağ esintisi	3 kg
Maret sucuk	360 gr
Yudum	5 lt teneke
Efes pilsen	500 ml kutu
Bizim margarin paket	250 gr

Kaynak: Power, Haziran 6/2000.

Tablo 3'den anlaşılacağı gibi Çay-Kur'un ürettiği çaylardan dört tanesi marketlerde en çok satılan 17 ürün arasında yer almaktadır. Özel sektör çay üreticileri, kuruldukları ilk yıllarda pazarlama, paketleme, reklam ve kalitede çok büyük sıkıntılar çektikleri için Çay-Kur'un bu pazarına göz dikmişlerdir. Çay-Kur poşetleri taklit edilerek reklam, vergi gibi bir çok maliyet unsurundan da kurtularak çaylarını daha rahat satma imkanına kavuşmuşlardır. Böylece tüketici kalitesiz çaylar içmeye mahkum edilirken Çay-Kur haksız rekabetle karşı karşıya kalmış, devlet ise alması gereken vergileri alamayıp vergi kaybına uğramıştır.

Tablo 4: Ciro payı en yüksek 10 ürün grubu(Türkiye geneli ve süpermarketlerin karşılaştırılması)

Türkiye geneli		Süpermarketler	
Sigara	31	Sıvı yağ	8
Gazlı meşrubatlar	9	Gazlı meşrubatlar	7
Bisküvi ve kek	5	Makine çamaşır det	7
Alkollü içecekler	5	Çay	5
Bira	4	İşlenmiş et	5
Sıvı yağ	4	Bebek bezi	4
Çay	4	Bisküvi ve kek	4
Az köpüren çam de	3	Şampuan	4
Süt	2	Süt	4
İşlenmiş et	2	Temizlik kağıtları	3

Kaynak: Kaynak: Power, Haziran 6/2000.

Tablo 4 gerek Türkiye genelinde ve gerekse süpermarketlerde çay piyasasının çok ağırlıklı bir yere sahip olduğunun göstergesi olarak kabul edilirse Özel Sektör İşletme sahiplerinin neden kaçak veya taklit çay satışına teveccüh ettikleri daha iyi anlaşılır.

Yukarıda sıralanan tablolardan yola çıkarak yapılan yorumların doğruluğu aşağıdaki tabloda test edilebilir. Bu büyük Pazar Özel Sektör Çay İşletmelerinin iştahını kabartmış ve Çay-Kur poşetlerini taklit ederek piyasaya taklit Çay-Kur çayı sürmelerine neden olmuştur. 1993 yılı itibariyle bazı özel sektör işletmelerinin Çay-Kur'un poşetlerini taklit etmesi 1.5-2 trilyonluk bir pazarın oluşmasına neden olmuştur (Anonymous_a, 1993). Taklit çay pazarında önemli artışların olduğu aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 5: Sahte ve Taklit Çay Raporu (1993-1997)

Yakalanan sahte çay	975.568 kg
Yakalanan sahte poşet	2.102.170 adet
Yakalanan etiket-Hologram	923.700 adet
Mahkemeye verilen firma	791 adet
Deferi incelemeye alınan firma	702 adet
Denetlenen firma sayısı	73.696 adet

Kaynak: Anonymous b, 1998.

Çay sektöründe birçok çay işleme ve paketleme fabrikasının faaliyetlerini yasal yollardan sürdürmediği, Çay-Kur'un poşetlerini taklit ederek sahtecilik yapanların devleti ve tüketiciyi aldattığı gerçeği yukarıdaki tablodan ortaya çıkmaktadır. Özel sektörün önemli bir kısmının özellikle marka oluşturamaması, reklam ve pazarlama anlayışından uzak olması, kuru çay satışlarının büyük bir kısmının kayıtdışı yada kaçak yollardan satılmasına neden olmaktadır. Yukarıdaki tablolarda görüldüğü gibi Çay-Kur çayı tüketiciler tarafından aranan ve satın alınan bir üründür. Bu durum Özel Sektörün kuru çay satışlarını Çay-Kur poşetlerini taklit ederek artırmasına zemin hazırlamıştır.

Tablo 6: Taklit Çay Davalarında Son Durum

	2001	2002	2003	2004	2005
Takip edilen davalar	404	347	256	281	487
Sonuçlananlar	83	83	14	9	4
Devreden davalar	307	312	242	272	483

Kaynak: Çay-Kur Bilgi Edinme Birimi, 2006.

Son birkaç yıldır yaş çay fiyatı primi ile birlikte açıklanmaktadır. Müstahsil sattığı çay bedellerini kime satmışsa çay bedelini de ondan tahsil etmektedir. Ancak yaş çaya kilogram bazında verilen primi Çay-Kur'dan almaktadır. Çay-Kur'a satılan çaylar kurumun kontrolünde olduğu için prim ödemelerinde herhangi bir sorunla karşılaşmamaktadır. Fakat Özel Sektöre satılan yaş çaydan prim alınabilmesi için müstahsilin özel sektörden resmi kayıtlı bir belge ibraz etmesi istenmektedir. Bu belge ile başvuran üreticiler primlerini almaktadırlar. Özel sektöre satılan yaş çaylar için böyle bir belgenin istenmesi kayıtdışı çay alımlarını önemli ölçüde azaltmıştır. Bunu çalışanlara uygulanan vergi iadesine benzetirsek üreticiye vergi iadesi veya prim ödeme devlet için bir maliyet unsuru olmakla birlikte, kayıtdışı yaş çay alım miktarının azalması bir vergi kazancı doğurmaktadır.

Bütün bu anlatılanların ışığında, çay sektöründeki kayıtdışı ekonomi şöyle tanımlanabilir: Özel sektör işletmelerinin kuruluş aşamasındaki yasal düzenlemeleri yerine getirmemeleri veya eksik getirmeleri sonucunda gayri yasal olarak faaliyette bulunmalarıdır. Çay sektöründe kayıtdışı ekonomi, kurulu işletmelerde sendikasız, sigortasız ve kaçak işçi çalıştırılması, Çay-Kur poşetlerinin taklit edilerek haksız kazanç sağlanması, kayıtdışı yaş çay alımı ve kuru çay satımı ile devletin vergi kaybına, kayıtlı çalışanların haksız rekabete uğratılmasına sebep olan bir çarktır.

Yaş çay alımlarında kayıtdışılığa neden olunmasında devlet ve üreticinin de rolünü vurgulamak gerekir. Devletin yaş çay ekim alanlarını sınırlama çalışmalarındaki başarısızlık ve çayın diğer alternatif ürünlere oranla daha fazla gelir getirmesi, çay üretim alanlarının yasa dışı yollarla genişlemesine neden olmuştur. Alternatif ürünlere oranla çaydan birim başına daha yüksek gelir elde ediliyor olması, üretimin daha geniş alanlara yayılmasını teşvik etmiş, bu yüzden gerçek (fiili) üretim alanları kanuni sınırları sürekli aşmıştır. Nitekim, 1972 yılında 279.028 dekar olan ruhsatlı yaş çay bahçelerinin (Anonymous^a, 1993) Çay Kurumu'nca yapılan araştırmada 400000 dekar olduğu anlaşılmıştır (Özyurt, 1989)*.

Üreticilerin önemli bir kısmı devlet güvencesi ve peşin ödeme gibi kolaylıklar yüzünden ürünlerini Çay-Kur'da değerlendirmek istemelerine rağmen üretilen tüm yaş çay yaprağının devlet tarafından satın alınma garantisine 1980 yılında son verilmesi ve bir dekar alandan günlük 10-20 kg yaş çay satın alma uygulaması(kontenjan), üreticiyi özel sektörün kucağına itmiştir.

Yaş çayın toplandıktan sonra bekletilebilen bir ürün olmaması ve devletin 93/5096 sayılı karar ile özel sektör fabrikaları yalnızca asgari düzeyde taşımaları gereken teknik ve hijyenik şartlar bakımından denetlemesi (bu yetki Çay-Kur'a verilmiştir) özel sektörün başıboş hareket etmesinin ve kayıtdışı ekonomiye sebebiyet vermesinin en büyük nedenidir.

Kayıtdışı alınan yaş çaylardan elde edilen kuru çaylar sağlıksız şartlarda paketlenmekte, paketlere kalitesiz ve çöp oranı yüksek çaylar doldurulmakta, halkın sağlığı ile oynanıp tüketici hakları ihlal edilmektedir. Aynı durum taklit kuru çaylar için de geçerlidir. Çay-Kur ve bazı başarılı özel sektör poşetlerinin taklit edilmesiyle piyasaya sürülen çaylar, haksız rekabete ve kazanca dönüşmekte, kayıtlı çalışanlar cezalandırılmaktadır.

* Böyle bir durumda verimlilik olması gerektiğinden yüksek çıkmaktadır.

TSE belgesi olmayan çaylar genellikle kaçak olarak piyasaya sürülmekte, ucuz dağıtımı yapılmakta, renk, koku ve gramaj eksikliği taşımakta, açık satılmakta ve çoğunlukla imalatçı ve dağıtıcı firmanın adresi bilinmemekte ya da hayali adreslere rastlanmaktadır. Piyasaya arz edilen çeşitli TSE belgeli çaylarda ise zaman zaman fiziksel ve kimyasal bozukluklar görülmektedir.

SONUÇ

Sanayileşmesini tam anlamıyla gerçekleştiremeyen Türkiye'nin her coğrafi bölgesi birkaç tarım ürünü ile ön plana çıkmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi dendiğinde ilk akla gelen ürünlerden birisi fındıksa bir diğeri çaydır. Çayın Türkiye, özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi açısından, ekonomik, sosyal ve politik bir önemi vardır. Bölgenin sanayileşen diğer bölgelere olan dış göçü çay tarımı sayesinde yavaşlamış veya azalmıştır. Türkiye'de emek yoğun olarak gerçekleştirilen yaş çayın üretim maliyetinin % 80-85'inin işçilik giderlerinden oluşması çay sanayinin istihdam üzerindeki önemini de ortaya koymakta, mevsimlik işçilerle birlikte çay sanayisinde yaklaşık 30000 kişi istihdam edildiği tahmin edilmektedir. İstihdam ise gelir yaratması, gelir dağılımını ve hayat standartlarını değiştirmesi açısından önemlidir.

Çay sanayine 1984 yılından sonra özel sektörün de girmesi sektörde olumlu gelişmeler yaratmıştır. Buna mukabil olumsuz gelişmelere de neden olunmuştur. Kayıtdışı yaş çay alımı, standartlara uygun olmayan kuru çay üretimi söz konusu olmuş, yine kayıtdışı taklit ve kaçak çaylar satılmış, üreticilerin ödemeleri geciktirilmiş, sigortasız, sendikasız ve kaçak işçiler çalıştırılmıştır. Özellikle Doğu Bloku Ülkelerinin geçirmiş olduğu değişim ve Sarp Sınır Kapısı'nın açılması bir çok Yabancı işçinin bu fabrikalarda kaçak işçi olarak çalışmasına zemin hazırlamıştır.

Kuruldukları ilk yıllarda 310'ü aşan, günümüzde 260 olan, kısa dönemli ve kar amaçlı politikalar güden özel sektör işletmelerinin çoğu kayıtdışı yaş çay almaktadır. Yine aldığı bu yaş çaylardan elde ettiği kuru çayları Çay-Kur markalarını taklit ederek piyasaya sunmaları tüketicileri aldatmış, halk sağlığı açısından zararlı, standart dışı çay satışları yapılmıştır. Yıllardır çay piyasasına hakim olan, marka olan ve marketlerde en çok satılan ürünler arasında yer alan Çay-Kur Ürünleri Özel Sektör İşletmeleri tarafından taklit edilerek satılmış ve haksız kazanç elde edilmiştir. Reklam harcaması yapmayan, hazır piyasaya çok ciddi bir markayla giren ve devletin vergi kaybına uğramasına neden olan Özel Firmaların kuruldukları ilk yıllarda Çay-Kur ile rekabet etme şansı olmadığından kayıtdışı ekonomi onlar için adeta birer kurtarıcı araç haline gelmiştir.

Son birkaç yıldır çayda uygulanan kilo başına prim sistemi bir yandan üreticiye teşvik olarak değerlendirilse bile diğer yandan da kayıtdışı ekonomi ile mücadelede bir yöntemdir. Bu uygulama sonucu özel sektörün yaş çay alımları ciddi düzeyde artmıştır. Yani yaş çay sektöründe kayıtdışı ekonomiyi daraltılmıştır.

Kayıtdışı ekonomi ile mücadele etmek için Özel sektörün yaş çay alımları ve kuru çay satışlarının her aşamasında kontrol ve denetim mekanizması işletilmelidir. Devletin denetleme ile ilgili işlevi 1993 yılına kadar yapılmamış bu yıldan sonra Çay-Kur'a verilen yetki ile denetlemeler yapılmış ve ilgili mercilere bildirilmiştir. Ancak görüldü ki, sorunları çözecek denetim mekanizmaları kurulmadıkça bu tür tedbirler etkin olamamaktadır. Ayrıca prim sistemi ile özel sektör çapraz denetime tabi tutulmalıdır.

Bu çalışmada ortaya çıkan olgu satın alınan toplam yaş çayın yaklaşık % 15-41'nin kayıtdışı olması, devleti vergi kaybına uğratmakta, üretici ve tüketicuyu mağdur etmekte, Çay-Kur ve kayıtlı çalışan özel sektör işletmelerine karşı haksız rekabet ve kazanç doğurmaktadır. Özel Sektörün çay sanayinde yarattığı kayıtdışılıkla mücadele amacıyla resmi çay alım karnesi kullanılmaya zorunluluğu getirilmeli, prim sistemi uygulamasına devam edilmeli, ki üretici sattığı yaş çayın hesabını bu yolla sorarak

alımların kayıtlara geçmesini sağlayabilsin. Amaç, kamu ve özel sektör arasındaki rekabeti daha sağlıklı bir zemin üzerine oturtmak, bunu hukuki düzenlemelerle desteklemek, özel sektörü koruyan değil, denetleyen devletin hukuki altyapıyı oluşturarak, üretici ve tüketici mağduriyetlerinin önüne geçmek olmalıdır. Bu kapsamda, çay sanayinde özelleştirme ve yeniden yapılanma sürecinde teknik donanımlar, kalite standartları ve sağlık koşullarını sağlama yönünden yetersiz olan, kayıtdışı çalışan veya çalışma teşebbüsünde bulunan özel çay işletmeleri caydırıcı ağır cezai müeyyidelere çarptırılmalı veya kapatılmalı, diğerlerinin modernize edilmesine yönelik politikalar belirlenip uygulanmalı, sonuçta, kuru çayın kalitesine kadar bütün aşamalarda verim ve kalite artışına gidilmelidir.

KAYNAKLAR

- Anonymous a, Çaykur 1993 Yılı Faaliyet Raporu
Anonymous b, Çaykur 1998 Yılı Faaliyet Raporu
Anonymous c, Çaykur 1997 Yılı Faaliyet Raporu
Çay-Kur Bilgi Edinme Birimi, 2006
Çokgezen, M., "Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi ve Boyutları", İktisat ve İş Dünyası, Yıl 2, Sayı 16, Ekim 1993, s. 23-25.
Derdıyok, T., "Türkiye'nin Kayıt Dışı Ekonomisinin Tahmini", Türkiye İktisat Dergisi, Yıl 5, Sayı 14, Mayıs 1993, s. 54-63.
Erkuş, A. ve Gündoğmuş, E., "Çaykur'un Özelleştirilmesinin Çay Üreticileri Üzerine Olası Etkileri", Karınca Dergisi, Yıl 64, Sayı 739, 1998, s. 25-30.
Gençay, H., Temel Sorunları ve Özel Sektör Katılımlı Yeni Dönemiyle Türk Çaycılığı, KTÜ-SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993, Trabzon.
Kalça, A., ve Toksoy, D., "Yaş Çay Alımlarında Kayıtdışılığın Tespiti Üzerine Bir Değerlendirme", Karadeniz'de Tarım Sempozyumu, Cilt: 1, 237-249., 19 Mayıs Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Samsun, 04-05 Ocak 1999.
Kasapoğlu, K., Çay Tarımının Yapısı Işığında Üretici Sorunları ve Çözüm Yolları Üzerine Bir Araştırma, KTÜ-SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993, Trabzon.
Özdemir, E., "Kayıt Dışı Ekonominin Vergilendirilmesi", Dünya, 9 Mayıs 1994, s. 6.
Özyurt, H., Çay Ekonomisi, KTÜ Rektörlüğü, 1987, Trabzon.
Özyurt, H., Türkiye'de Çay Tarımının Yarattığı Sosyo-Ekonomik Etkilerin Ölçümü, KTÜ Rektörlüğü, 1989, Trabzon.
Power Dergisi, Haziran 6/2000.
Sarıahmetoğlu, Y. ve ark., Çayda Yeniden Yapılanma, OBAÇAY, 1997, Ankara.
www.caykur.gov.tr
www.caykur.gov.tr/basin_detay.asp?id=643
www.milliyet.com.tr/2006/09/25/yazar/uras.html